

Віктор АНДРУЩЕНКО

доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, член-кореспондент НАН України, ректор Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Президент асоціації ректорів педагогічних університетів Європи, головний редактор часопису (м. Київ)

Ключові слова: людина, діяльність, свідомість, культура, матерія, буття, дух, ідея, історія, наука, освіта, виховання.

«Крайності сходяться»... «Будь-яка абсолютизована крайність шкідлива»... Ці філософські істини стають особливо помітними при розгляді співвідношення таких протилежних феноменів, як «матерія» та «дух» в їх значенні для життя суспільства загалом, розвитку економічної інфраструктури, політичної системи, а особливо для освіти, культури та виховання. Протягом майже двохсотлітнього відтинку історії народи Російської імперії та колишнього СРСР, а також частини європейського люду жили за настановами марксизму – філософсько-політично-

УДК 001:142.82:316.62
DOI 10.31392/NPU-VOU.2021.4(83).01

СОЦІАЛЬНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ЗЛИДЕННІСТЬ МАРКСИСТСЬКОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

© Андрущенко В., 2021

го вчення, сконструйованого К. Марксом та Ф. Енгельсом, висхідною філософською настановою якого була первинність «матерії» і вторинність «духу». У розумінні історії вона означала «первинність матеріального базису» і вторинність «надбудови», необхідність розвитку насамперед матеріальних підвалин суспільного буття, а потім вже життя духовного, формування людини як особистості. «Дух» виявився підпорядкованим «матерії», а відтак – людина як вінець і вершина еволюції живого духовно-матеріального світу виявилась на задвірках природи та історії. Народ, який (за настановами марксизму) здійснив революцію й розпочав будівництво уявного соціалізму, отримав у результаті вульгарно ідеологізоване матеріальне і духовне життя, культуру та освіту, снаплюжену релігією. Домінування нав'язаних марксизмом-ленінізмом пріоритетів обумовило серйозні відхилення від цивілізаційних принципів життєдіяльності людства, а саме формування тоталітарного суспільства та одномірної особистості. Далі порядок денний суспільного життя визначали застій, занепад, фіналом якого був розвал Радянського Союзу.

Розробленість проблеми

Проблема співвідношення мислення і буття від часів виникнення філософії завжди знаходилась у центрі суспільних дискусій. Значну увагу їй приділяли античні мислителі, зокрема Платон та Аристотель, представники німецької класичної філософії, особливо І. Кант та Ф. Гегель. В абсолютизованому вигляді, зокрема при розгляді історії, вона постала у філософії марксизму-ленінізму. Її прибічники фактично маргіналізували центральну проблему філософії – проблему людини, її буття в природі й у соціумі, сутність і перспективи розвитку. Її аналізу в контексті сучасних філософських досліджень присвячені десятки, а може й тисячі малих і великих (монографічних) публікацій, представлених такими видатними зарубіжними дослідниками, як Р. Арон, Е. Гусерль, Ж.-П. Сартр, М. Гайдеггер, М. Шеллер, А. Шопенгауер, Е. Фромм, К. Ясперс та ін. У вітчизняному філософському просторі до цієї проблематики звертались В. Бакіров, Є. Бистрицький, О. Гомілко, П. Копнін, С. Кримський, В. Кремень, М. Михальченко, М. Попович, М. Тарасенко, В. Шинкарук, В. Ярошовець, інші дослідники.

Виклад основного матеріалу

Історично обумовлений розпад колишнього СРСР, становлення на його теренах незалежних держав, зокрема й такої людино- і ресурсоємної країни, як Україна, актуалізувало питання необхідності переорієнтації на нову, відмінну від марксистської трактовки людини і суспільства, духу і матерії, стратегію суспільно-політичного розвитку. На жаль, у ті часи (власне, як і на сьогодні) цей процес так і не набув відповідної якості. Діючи в руслі традиційних націонацентричних постулатів, патріотично налаштовані вітчизняні політики, приступаючи до процесу державотворення, «наступили на ті ж самі граблі» – основну увагу зосередили на матеріальних підвалинах життя, демонтажі попереднього економічного базису, здійсненні економічних та політичних перетворень, залишивши «на по-

тім» сферу «духу» – свідомості, світогляду, ціннісних орієнтацій людей. «Матеріальне» в Україні знову, як і в попередні часи, виявилось первинним, «духовне» – вторинним.

«Ідея комунізму», здається, вже остаточно посоромила себе перед історією, вичерпала свій висхідний конструктивний потенціал. Абсолютизована ж ідея обумовленості розвитку суспільства насамперед економічним базисом ще досить міцно тримається у свідомості значної частки населення. Поділяючи й захищаючи основний постулат марксистського матеріалізму, його прибічники навіть не замислюються над тим, скільки шкоди завдало це вчення людям, до яких збочень у цивілізаційному вимірі воно привело і якими наслідками для людства обернулись свого часу, здавалося б, привабливі філософські настанови матеріалістів.

Щоправда, певний перелом у свідомості населення, частини представників української еліти все ж відбувається. Можна вести мову про процес переосмислення та поступової відмови від основних постулатів марксизму, декомунізації свідомості. Люди, зрештою, все більш переконаються в тому, що розбудова нового способу життя, відмінного від «радянського», **потребує змін**, і не тільки (можливо, не в першу чергу) його **матеріальних умов**, як (разом з ними, а може й випереджаючи) певних зрушень у **свідомості людей**, у філософії життєвого процесу.

Аналіз процесів, що відбулись протягом періоду незалежного існування новостворених держав, освоєння позитивного досвіду успішних країн світу дає підстави для висновку, що ключовим завданням означеного процесу є **подолання проявів вульгаризованого розуміння співвідношення «мислення» і «буття», «духу» і «матерії», «базису» і «надбудови»**. Метою суспільних змін мають стати трансформації сфери «духу», духовного життя суспільства, сфери науки і культури, освіти і виховання, де формується фізичне і духовне єство особистості, де зрощуються її знання і ком-

петенції. А головне – світогляд та цінності, що обумовлюють налаштованість на практичні дії та творчість заради утвердження незалежності, досягнення дійсної справедливості і свободи.

Люди діють так, як вони думають, і водночас думають так, як вони діють. Як зазначав свого часу Платон, «те, що є іншим, є тим же самим, а те, що є тим самим, є іншим». Така діалектика життєвого процесу: первинне і вторинне в ньому не є абсолютним. Абсолютизація одного з первнів – матеріального чи духовного – є шляхом у нікуди. З подачі марксистів абсолютизованим виявився матеріальний чинник. Духовне перемістилось на задвірки історії. Звідси – викривлення історичного процесу, хибне розуміння пройденого шляху й перспектив розвитку майбутнього. Подолання подібного є завданням, без вирішення якого про перспективи розвитку (а тим паче, про реальні здобутки) не може бути й мови.

Перші кроки в цьому напрямі здійснено. Україна торує складний шлях деідеологізації (звільнення від марксизму), відмови від марксистського ідеологізму, облудливих (утопічних) ідей комунізму. В державі створено національну систему (модель) освіти, визнану у вітчизняному і європейському культурному просторі. Позитивними виявились інновації у сфері науки, культури, системі засобів масової інформації тощо. Здавалося б, ще крок і... люди будуть мислити, а відтак діяти і жити за нормами цивілізованого світу. Однак ціннісний перелом у свідомості людей, їх налаштуванні на підтримку курсу незалежного розвитку держави поки що є далеко незавершеним. Український «дух» (і людина) все ще не позбавились впливу абсолютизованого матеріально-економічного первня. Певні верстви суспільства все ще перебувають у полоні світоглядних орієнтирів стосовно «первинності буття» і «вторинності свідомості». У результаті має місце вульгарно-матеріалістичне ставлення до людини.

Сутність марксизму-ленінізму, суперечливі та неоднозначні положення його філософського ества достатньо повно і критично

проаналізовані в наявній вітчизняній та світовій літературі [1, с. 233–264; 3; 4; 5; 7; 11; 12; 13]. Зокрема, звертається увага на те, що його певні світоглядні настанови та принципи досить органічно вплетені в погляди і поведінку як пересічних громадян, так і тих, хто претендує на владу або перебуває в ній. Безумовно, на їх подолання знадобляться роки, десятиліття, а може й століття. Певним чином обґрунтована (але абсолютизована!) «залізна логіка» матеріалістів спрямована на задоволення насамперед первинних потреб людини, розвиток виробництва, створення робочих місць і т. ін. Але, як наголошує народна мудрість, «не хлібом єдиним живе людина». Зосередившись на реконструкції матеріально-економічної сфери та формуванні «ефективного власника», наші реформатори фактично «загубили людину». «Матеріальне» знов-таки відтіснило «духовне» – моральні чесноти, знання, гуманістичні цінності. В ситуації розгубленості народу ініціативу перехопили спритні ділки, активністю (а може й наглістю) яких приватизація була здійснена як «прихватування» (розкрадання природних ресурсів та народного добра, створеного попередніми поколіннями). На її хвилі сформувалась олігархічна система, суспільний егоїзм представників якої не має меж.

«Ефективний власник» виявився монстром, вплив якого на всі процеси життєдіяльності суспільства став просто нестерпним. В основі цього потворного явища лежать вульгарно сконструйовані та інтерпретовані марксистсько-матеріалістичні філософські засади, які сприймаються як істина в останній інстанції, єдиний і правильний дороговказ. «За кадром» їх спрощеного матеріалістичного світогляду, зокрема в привабливій популістській обгортці, залишається історично доведений факт: у суспільстві, що вибудовується на критично абсолютизованих матеріальних та на знецінених духовних основах, виникають непримиримі суспільні суперечності, що зрештою загрожує соціальним вибухом.

Життєва практика цивілізаційного розвитку людства засвідчує, що **матеріальні пе-**

ретворення мають бути в гармонії з духовними. Людина тільки тоді почуватється людиною, досягає гідного розвитку, коли дбає не скільки про матеріальні речі, стільки (й насамперед!) про речі духовні, людські, гуманістичні. Матеріальне є лише необхідним, але далеко не єдиним ресурсом суспільного розвитку. В основі життя людини лежить праця, запліднена гуманістичним духом, який робить людину людиною, а її життя людським. Духовність – це знання (розум), почуття і воля, світогляд і моральні цінності, які спрямовують поведінку людини у відповідне річище – шанування родини, збереження духовних традицій, відданість у дружбі, шанування рідної мови та культури, любов до батьків і Батьківщини, готовність до рішучих дій на захист ідеалів свободи. Коли людина дбає про духовне, то сама стає досконалішою, у неї гармонізуються стосунки з довколишнім світом, вона стає успішною у своїх починаннях. Зрештою, тільки духовна людина, використовуючи матеріальні засоби, знаходить й утверджує власну ідентичність, стає особистістю. Вульгаризований, доведений до крайності матеріалізм таку логіку заперечує, бореться з нею, залишаючи після себе пустелю.

Навряд чи хтось буде заперечувати філософське розуміння людини як частини природи, яка своєю діяльністю перетворює її, створює культуру, задовольняючи тим самим свої нагальні потреби. Жодна людина не може прожити без повітря, води, їжі. Але це далеко не все! «Non vivimus, ut edamus, sed edimus, ut vivamus» («Ми не живемо, щоб їсти, а їмо, щоб жити»). Сутність людини – соціальна, тобто матеріально-духовна. Духовне є таким же первинним, як і матеріальне. Істинна природа людини проглядається тільки через поєднання цих начал. На жаль, матеріалізм абсолютизує матеріальне ество людини, принижуючи тим самим друге – духовне, а відтак впадає у некоректну крайність, яка негативно впливає на людину, спосіб її життя. У філософських ідеях матеріалістів «дух» – внутрішня сутність лю-

дини, «життя її життя» (Гете), «внутрішнє цвітіння людини» (Енгельс), найвища властивість людини, яка дозволяє їй стати суб'єктом сенсопокладання, особистісного самовизначення, усвідомленого перетворення дійсності – виявляється поза людиною і її людської справи! А це вже фатальна помилка, яка (у її марксистсько-ленінському варіанті) наклала свій негативний відбиток на розуміння закономірностей буття природи та суспільства, сенсу історії та способу людського життя, її (людини) цивілізації та культури, освіти та виховання поколінь.

Марксистське вчення не треба оцінювати як суцільну помилку, здійснену його провідниками на нагальну потребу революційно налаштованого пролетаріату. В ньому є багато такого, без чого сучасна філософія історії була б неповною. Ідеться насамперед про обґрунтування ролі і значення економічної складової в житті будь-якого суспільства. Про які б високі матерії не йшлося, культура (як і всі життєві блага) створюється насамперед працею, людськими руками, розумом, почуттями, творчою наснагою. Праця є джерелом культури, виробництво – джерелом добробуту. Висновок марксистської філософії щодо провідної ролі матеріального виробництва в житті суспільства є вагомим надбанням теорії пізнання людської історії. На жаль, означене положення виявилась абсолютизованим, а тому й спотвореним.

Не менш системним й обґрунтованим є аналіз механізму капіталістичної експлуатації. Положення про те, що в разі поглиблення тенденції до зубожіння мас суспільству загрожує соціальний вибух (і соціальна революція, а за нею й диктатура обездоленних), неодноразово підтверджувало свою вагомість, насамперед практично.

Філософсько-економічні роздуми К. Маркса, зокрема в його ранніх роботах, дозволили передбачити глобальну соціальну, економічну й політичну трансформацію сучасного йому суспільства, спрогнозувати на цій основі крах системи експлуатації людини людиною і формування сус-

пільства, в якому людські (гуманістичні) цінності визначатимуть зміст економічних та політичних пріоритетів.

І все ж абсолютизований марксистський матеріалізм не можна назвати інакше, як вченням злиденних. Я говорю про «злиденність», обумовлену абсолютизацією того, що можна зрозуміти і втілити в практику лише через дискурс. І хоча «злиденність» аж ніяк не означає «злочинність», усе ж у розумінні обмеженого у своєму змісті, сенсі та спрямованості «войовничого матеріалізму», межа між цими поняттями стає майже непомітною.

«Злиденний матеріалізм» – марксизм-ленінізм, охопивши свого часу майже третину простору буття народів світу, практично унеможливив існування вкрай необхідного дискурсу різних філософських течій, утвердив цинічну однозначність і спрямованість у розумінні сенсу людського буття, чим власне й обумовив формування злочинного для людства політичного режиму – тоталітаризму. У колишньому СРСР марксизм-ленінізм утвердився як єдино «правильна» філософсько-світоглядна, ідеологічна доктрина, за якою вбудовувалась система життєдіяльності, пізнання, практика, наука й освіта, культура і мораль. Будь-яке відхилення від неї нещадно переслідувалось, а то й каралось. Ця ідеологія буквально пронизувала суспільство, супроводжувала людину фактично впродовж усього життя.

Однією з найбільш ідеологізованих сфер життєдіяльності людини виявилась сфера освіти. Особистість, яка проходила через цю сферу, формувалась як обмежено одномірна, а сам процес розглядався як своєрідний комуністичний експеримент «конструювання радянської людини» [9, с. 30], прищеплення цінностей «будівника комунізму». Освіта, засоби масової інформації, культура, масова пропаганда у буквальному розумінні «втокмачувала» у свідомість мас, особливо молоді, принципи марксистсько-ленінського матеріалістичного світо розуміння, світовідчуття і світобачення. Інші, а тим паче опонентні вчення та цін-

ності при цьому лукаво замовчувалися, спотворювалися або ж вилучалися. Самокритично і з вибаченням за минуле визнаю: вихований у системі радянської освіти, подібну позицію сповідував і практично впроваджував свого часу й автор цієї публікації – викладач марксистсько-ленінської етики та естетики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Як і в більшості колишніх марксистів прозріння відбулось пізніше, хоча глибокі сумніви щодо правдивості марксизму в моїй свідомості жевріли ще в період перебування на студентській лаві. Я не міг пояснити, зокрема, чому не вивчаємо соціальних ідей, скажімо, Дж. Берклі, Д. Юма, Ф. Ніцше, інших відомих мислителів? Чому їх вчення приховують, замовчують або ж спростовують і паплюжать як антинаукові, хибні, злякисні для нашого устрою, освіти, культури та виховання? І тільки дещо пізніше зрозумів, що погляди й концептуальні побудови цих мислителів не вписувалися в «прокрусто-ве ложе» марксистсько-ленінського світобачення, не тільки «не працювали на марксизм», але й фактично заперечували його основну ідею – неминучість соціальної революції та диктатури пролетаріату. Дискурс із ними не входив у теоретичні (й політичні) плани марксистів. Він розпочався і завершився всього однією фразою: **«Усі попередники марксизму були ідеалістами в поглядах на суспільство»**. Ця фраза не тільки принизила, а й перекреслила здобутки практично всіх теоретиків, які висловлювали відмінне від марксизму слово в галузі соціально-філософської теорії, зводила перепони, закривала двері до скарбниці людської соціальної мудрості, знань, досвіду [2, с. 5–12]. Освіта і наука, культура і пропаганда, сформовані на «залізобетонних конструкціях» марксистсько-ленінської ідеології, зрощували людину, яка згодом отримала в'їдливо образливу назву «homo soveticus» («совок», «ватник») – історично та цивілізаційно «новий» тип людини – «будівника світлого майбутнього всього людства» [6; 8; 14]. Власне, це і є головною ознакою злиденності філософсько-

го матеріалізму, спотворену його «класиками» й упроваджену в духовний світ майже третини народів цивілізованого світу.

Другою не менш важливою ознакою злиденної сутності марксистсько-ленінського матеріалізму є **відсутність у ньому потреби і компетенцій для забезпечення раціонально-конструктивного дискурсу** як стосовно реальних начал світу, так і перспектив його майбутнього розвитку.

Дискурс, як відомо, є розмовою «про дещо», у якій співрозмовники, висловлюючи протилежні судження, виявляють здатність до обмірковування та розуміння предмета, сприймають (намагаючись вникнути в суть) роз'яснення свого дискурсно-го партнера щодо нього. Позиції дискурсантів обстоюються всіма можливими інтелектуальними засобами. Нічого подібного марксистський матеріалізм, особливо історичний, не знає. Оголосивши себе «найвищим досягненням» науки і культури, марксизм відхиляє, паплюжить, спотворює або ж забороняє все, що не збігається чи тим більше суперечить його основним постулатам. Причому робить це безапеляційно, цинічно, без належної філософської полеміки. Положення, висловлені класиками марксизму-ленінізму, вважались «залізобетонними». Вони не підлягали сумніву, полемічному обговоренню чи критиці. Будь-яка, навіть найменша критика в їх бік розцінювалась як «замах на устої», а їх провідники – як ревізіоністи, антимарксистичні, відступники від справи Маркса-Енгельса-Леніна, а значить – «вороги народу».

Подібна політика змушувала людей мовчати. Тих, хто дозволяв собі критичні вислови публічно, виявляли, розшукували, звинувачували в шпигунстві, диверсіях, злочинах, буржуазному націоналізмі, засаджували в табори або ліквідували. Через спеціально створену систему ГУЛАГ пройшли «виправлення» декілька мільйонів фактично ні в чому не винних громадян різних професій і суспільного стану: військовослужбовців, духовенства, митців, інженерів, науковців, освітян, лікарів, членів їх сімей, більшість з яких загинула.

Звісно, мовчало суспільство – мовчала й школа. Марксистський матеріалізм насаджував режим мовчання, одномірності мислення, почуття і волі. Нічим іншим як злочином перед суспільством і особистістю таку політику та практику я назвати не можу.

Далеко неконструктивною і недалекоглядною була позиція марксистського матеріалізму в його **ставленні до релігії**, її значення для освіти та виховання людини. Її вони розглядали не інакше як викривлену свідомість, яка є «фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, – відображенням, у якому земні сили набувають форми неземних» [10, с. 309]. За своєю суттю релігія, вважали марксистичні, є свідомістю антинауковою, а відтак реакційною. Розглядаючи релігію як «опіум для народу», марксистичні розвінчували її як своєрідну ілюзію, як феномен одурманювання людей, знецінювання їх волі та налаштованості на практично позитивні революційні суспільні зміни, усіма можливими заходами боролись з нею, викоринювали зі школи, із культури, із системи виховання нової людини.

У принципі, в історії духовного розвитку цивілізації така позиція не є новою. Два філософські світогляди – релігійний і атеїстичний завжди протистояли одне одному, нерідко боролись між собою. І кожен із них ніс із собою «свою власну правду». Відмінність марксистів від більшості атеїстів полягала в тому, що саме цієї «правди за релігією» вони якраз і не помічали. Тим часом, вона є, і доволі потужна. Адже релігія не тільки ілюзія, а й помітна складова духовної культури, яка до того ж містить цілком реалістичні сюжети, пов'язані з мистецтвом, наукою і мораллю, розумінням людських емоцій та пристрастей, нескінченності космосу і долі людини. Увірувавши у свою непогрішність, марксизм не зміг переступити поріг між критикою релігії і дискурсом із цим утаємниченим феноменом свідомості. До речі, значна частина сучасних українських інтелектуалів, залишаючись у по-

лоні чаруючого впливу марксизму-ленінізму, не змогли переступити цей поріг навіть сьогодні. Домовленість Міністерства освіти і науки України про співпрацю освіти, науки і релігії викликала бурю заперечень, обурення та звинувачень у порушенні конституційних основ державності.

Як на мій погляд, подібна позиція не є єдино правильною. Сучасна глобалізація згладжує крайності, потребує і водночас створює можливості для дискурсу щодо явищ, речей і процесів, здавалося б, аж ніяк не сумісних одне з одним. У цьому полі перебуває і релігія. Не помічати її впливу на суспільство може дозволити собі тільки невіглас. Розумні ж люди намагаються полемізувати, відстоювати власні позиції й дослуховуватись до висновків, які з погляду науки і розуму є просто неможливими. Переконаний, останнє має знайти своє місце як у релігії, так і в освіті. «Марксистсько-ленінський матеріалізм» означену грань переступити не здатен.

Помилковими загалом були й наступні опорні аргументи марксистського матеріалістичного світобачення: а) **абсолютизація так званого «головного питання» філософії**. Основним у філософії завжди була, залишається нині і в майбутньому **проблема людини**, її природа, світооблаштування, спосіб життя і призначення у світі, а не співвідношення «матерії» та «духу»; б) **твердження про «жорстке протистояння»** чи навіть «боротьбу» між матеріалізмом та ідеалізмом в історії філософії. Насправді мала місце не боротьба, а органічний для філософії дискурс, у якому ті чи інші напрями відстоювали власні пріоритети; в) **вчення про «історичну місію пролетаріату»**, яка, за Марксом, «звільнить світ від насильства та експлуатації». Означена місія є феноменом умовним, дозованим певним відтинком історичного простору і часу, а не всезагальним; г) **модель побудови «справедливого суспільства»** шляхом революційної ліквідації приватної власності, встановлення диктатури пролетаріату. Ця модель виявилась утопічною. Не тільки не життєвою, а й злочинною. При-

ватна власність створила умови для виокремлення, становлення та розвитку «людини» як «індивіда». Її ліквідація започаткувала процес руйнації індивідуальності, а відтак – людини як такої; д) **заперечення релігії** як «опіуму народу» та боротьба щодо її викорінення з духовного життя суспільства прогресивно значущих наслідків не мали. Релігія – це не тільки «опіум», як вважали марксисти, а й суттєва складова культури, яка здійснила на цивілізацію не тільки негативний, а й багато в чому позитивний вплив; ж) навряд чи однозначно треба сприймати й формулу марксизму про те, що **«пролетаріат не має вітчизни»** і його корінні інтереси збігаються з інтересами всього прогресивного людства. Історія засвідчує, що, про які б інтереси не йшлося, найвищими серед них завжди будуть інтереси національні, які треба розглядати й утверджувати тільки в поєднанні з інтересами загальнолюдськими; з) вкрай суперечливими є пропозиції марксистів щодо **формування «нової людини» – «будівника комунізму»**, її світогляду та моралі засобами освіти та виховання. Як не парадоксально, але саме ця настановна обмежила доступ людей до багатств національної та світової культури, привела до історичних деформацій (спотворення, руйнації) як власне механізмів її соціалізації, так і самої особистості.

Відповідно до висновків провідних інтелектуалів світу, які переважно були теїстами, марксизм безумовно є помітним, світовим явищем. Він увійшов в історію світової культури з низкою цілком обґрунтованих пропозицій, особливо щодо реформування економічної сфери суспільної життєдіяльності. Загальна ж ідея майбутнього облаштування світу на комуністичних засадах, яка складала основу основ змісту та організації навчання та виховання людини, розвитку просвітництва та культури, виявилась хибною.

Вплив марксистського матеріалізму на історію, людину, її освіту та виховання виявився злиденним. І чим раніше більшість людей світу переконається у справедливос-

ті цієї далеко непростой істини й рішуче виступить за прискорення остаточного виконання марксизму з життя людини і суспільства, особливо зі сфери освіти, науки,

культури та виховання, тим більш помітними і продуктивними будуть кроки на шляху суспільного оновлення, утвердження демократії і свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М.** Сучасна соціальна філософія: історія, теорія, методологія. Київ: 2016. С. 233–264.
2. **Андрущенко В.** Історія соціальної філософії: Західноєвропейський контекст. Київ: 2000. 416 с.
3. **Арендт Ханна.** Истоки тоталитаризма. Москва: 1996. 672 с.
4. **Арон Р.** Етапи розвитку соціологічної думки. Київ: Юніверс. 2004. 392 с.
5. **Бердяєв М.** Витоки і сенс російського комунізму. Київ: 2010. 368 с.
6. **Буева Л. П.** Формирование индивидуального сознания в процессе перехода к коммунизму. Москва: Изд-во МГУ, 1965. 64 с.
7. **Вілецький Анджей.** Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної ілюзії. Київ: Всесвіт. 1999. 509 с.
8. **Зиновьев А. А.** Гомо советикус. Москва: Московский рабочий. 1991. 414 с.
9. **Каганов Ю. О.** Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019. 432 с.
10. **Маркс К. і Енгельс Ф.** Твори. Т. 20. Москва: Политиздат. 1961. 858 с.
11. **Мирек Альфред.** Красный Мираж. Москва: Терра. 2000. 531 с.
12. **Попович Мирослав.** XX. Червоне століття. Київ: АртЕк. 2005. 887 с.
13. **Поппер Карл.** Відкрите суспільство та його вороги. Київ: Основи. 1994. Т. 1: У полоні Платонових чарів. 449 с. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. 444 с.
14. **Смирнов Г. Л.** Советский человек: формирование социалистического типа личности. Москва: Политиздат. 1973. 463 с.

REFERENCES

1. **Andrushchenko, V., Hubers'kyi, L., Mykhal'chenko, M.** (2016) Suchasna sotsial'na filosofiya: istoriya, teoriya, metodolohiya [Modern social philosophy: history, theory, methodology]. Kyiv, pp. 233–264. (in Ukrainian)
2. **Andrushchenko, V.** (2000) Istoriya sotsial'noyi filosofiyi: Zakhidnoyevropeys'kyi kontekst [History of social philosophy: Western European context]. Kyiv, 416 p. (in Ukrainian)
3. **Arendt, Khanna.** (1996) Ystoky totalyaryzma [The origins of totalitarianism]. Moscow. (in Russian)
4. **Aron, R.** (2004) Etapy rozvytku sotsiolohichnoyi dumky [Stages of development of sociological thought]. Kyiv. (in Ukrainian)
5. **Berdyayev, M.** (2010) Vytoky i sens rosiys'koho komunizmu [The origins and meaning of the Russian communism]. Kyiv. (in Ukrainian)
6. **Buyeva, L. P.** (1965) Formirovaniye individual'nogo soznaniya v protsesse perekhoda k kommunizmu [Formation of individual consciousness in the process of transition to communism]. Moscow. (in Russian)
7. **Vilets'kyi, Andzhey.** (1999) Marksyzm i strybok u tsarstvo svobody. Istoriya komunistychnoyi ilyuziyi [Marxism and the leap into the realm of freedom. History of communist illusion]. Kyiv. (in Ukrainian)
8. **Zinov'yev, A. A.** (1991) Gomo sovietikus [Homo sovieticus]. Moscow. (in Russian)
9. **Kahanov, Yu. O.** (2019) Konstruyuvannya «radyans'koyi lyudyiny» (1953–1991): ukrayins'ka versiya [Construction of the "Soviet man" (1953–1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhya, 432 p. (in Ukrainian)
10. **Marks, K. i Enhel's, F.** Tvory [Works]. Vol. 20. (in Ukrainian)
11. **Mirek, Al'fred.** (2000) Krasnyy Mirazh [Red Mirage]. Moscow. (in Russian)
12. **Popovych, Myroslav.** (2005) XX. Chervone stolittya [Red century]. Kyiv. (in Ukrainian)
13. **Popper, Karl.** (1994) Vidkryte suspil'stvo ta yoho vorohy [Open society and its enemies]. Kyiv, vol. 1: U poloni Platonovykh chariv [In the captivity of Plato's spells]; vol. 2: Spalakh prorotstva: Hehel', Marks ta poslidovnyky [Outbreak of prophecy: Hegel, Marx and followers]. (in Ukrainian)
14. **Smirnov, G. L.** (1973) Sovetskiy chelovek: formirovaniye sotsialisticheskogo tipa lichnosti [Soviet man: the formation of a socialist type of personality]. Moscow. (in Russian)